

Östskandinavisk utveckling av den urnordiska *ai*-diftongen och palatalt *r* i ljuset av finska ljuds substitutioner

ABSTRACT This paper examines sound substitutions in Finnic loan words from Proto- and Ancient Scandinavian. Correlations are studied between Finnish/Estonian *ai*, *äi*, *ei*, and *öi* and eastern-Scandinavian descendants of the Proto-Scandinavian diphthong *ai*, which developed over *ei* into the Old Swedish *ē*. On the basis of the observed correlations, substitution practices and their chronologies are reconstructed. A further aim of the paper is to seek independent evidence for the quality of the diphthong during different stages of eastern Scandinavian development. This subject is intertwined through chronology with the borrowing of Finnish *napakaira* meaning 'bradawl, auger', namely with determining the form of the Scandinavian loan original **nabagaiza-* > Old-Icelandic *nafarr* (in particular **[z] > [r]*) at the time of borrowing.

It is shown that within a material of some 80 potentially borrowed pre Viking Age Proto-Finnic stems there is not a single ascertained case where a descendant of this Scandinavian diphthong would have been substituted by **ei*, whereas the very few possible cases of **äi* cannot be judged to testify to a fronted quality in the original. Substitution practices using back stems, which were subject to Finnic palatal vowel harmony, persisted for a surprisingly long time. In parallel with the principal *ai* → **ai* substitution, one with **ei* ~ [ɣi] is used in 2–4 ascertained cases. This substitution may testify to some variation or modification of the Proto-Scandinavian diphthong.

KEYWORDS Scandinavian, Proto-Norse, Finnic, Baltic-Finnic, loanwords, phonology, sound-substitution

De fenniska (=östersjöfinska) språken har fortsättningsvis som ett arv från urfinskan ett rikt förråd av diftonger som i lånord bör antas ha bevarat sub-

stitut av östskandinaviska primärdiftonger. Min avsikt här är att fastställa hur den urnordiska diftongen *ai* och dess ljudlagenliga efterföljare har substituerats vid inlåning i olika stadier av förmedeltida finska. Avsikten är att spåra och tidsbestämma de första ovedersägliga lånordsbeläggen på övergång till en helt frontad tidig östnordisk (tön.)¹ diftong *ei* vilken i senare östsvenska och vissa andra dialekter uppträder som *ei/ɛi/æi/ai* men i standardiserad fornsvenska (fsv.) som *ē*. Antagandet att germanskt *ai* redan i urnordisk tid, ovillkorligt och utan mellanstadier, skulle ha frontats genom s.k. diftongassimilation tas upp till ny prövning (se t.ex. Moberg 1944:199–201; Haugen 1982:29; Heikkilä 2014:115–116, 131). Gällande ett fåtal lånord kan den diskuterade kronologin kopplas till kronologin för substitution av ”palatalt” *r*, vilken också skall problematiseras. Ytterst är målsättningen att i mån av möjlighet förbättra vår förståelse av när och över vilka mellanformer dessa ljud på östskandinaviskt område har utvecklats.

Som underlag för studien används rekonstruktioner av fenniskans vokalhistoria, vilken under senare decennier har preciserats med hjälp av den komparativa metoden. I korrelationer mellan skandinaviska och inlånade fenniska fonem kan en relativ regelbundenhet, som ändå inte är närpåfri från variation, observeras i lånord (LägLoS: Band I, XII–XXII). Regelbundenheten förstås bero på att förutsättningarna att välja en viss alternativ ljudsubstitution framom en annan ofta har fortbestått relativt stabila. Till dessa förutsättningar hör anpassning till målspråkets fonologi och fonotax. Dessutom antas att lånord upptagna av en tvåspråkigt kompetent gemenskap har inpassats i sådana korrelationsmönster som rådde mellan tidigare inlånade ord och deras låneoriginal. Processen har likheter med s.k. nativisering av vandringsord mellan närbesläktade dialekter. Lån som bryter allmänna mönster kan antas vara upptagna utanför sådana ramar, således att fonologiska egenheter och variation i långivar- och målspråket har fått friare spelrum. I denna artikel används begreppet ”substitutionsvanor” i stället för ”substitutionsregler” för att bättre betona balansen mellan regelbunden korrelation och svårförklarliga avvikelser, samt dessas beroende av språkkontaktens kontinuitet.²

¹ Perioden ”tidig östnordisk(a)” (tön.) används härefter för den sen- eller posturnordiska period mellan år 550 e.kr. och 850 e.kr. under vilken den samnordiska synkopen genomfördes. Urnordiska (urn.) reserveras för det omedelbart föregående stadiet från ca år 200 e.kr. För omedelbart efterföljande ”runsvenska” (850–1225 e.kr.) används ”fornöstnordisk(a)” (fön.). Fön. diftong som genomgått palatal assimilation men ännu inte monofongerats betecknas *ei*. Beteckningen av finlandssvenskt (flsv.) dialektal bevarad diftong [æi]/[ɛi]/[ei] förenhetligas oavsett dess faktiska variation till *ei*.

² Metodologiskt motsvaras detta av att ingen kronologi bör uppställas på basen av ett enda ord, även om det inte skulle finnas motexempel (annorlunda Heikkilä 2014:103, 159).

Ett viktigt resultat av studien är att den urn. diftongen *ai* längre än förväntat har substituerats i urfinskan med bakvokaliska diftonger. Allt tyder på att fall av framvokaliska korrelat beror på inomspråkliga omständigheter i urfinskan eller förändringar efter inlåning. Ett fåtal lånord har dessutom arkaiska bakvokaliska korrelat trots att deras låneoriginal annars tycks avspegla sena östnordiska ljudutvecklingar. Även om det inte är helt oproblematiskt att rekonstruera en ordstams markering för vokalharmoni till urfinska låter sig ändå materialet tolkas så att entydiga spår av den s.k diftongassimilationen *ai* > *ei* tycks helt saknas vilket utmanar uppfattningen att den skulle ha varit en tidig och helt enhetlig urnordisk utveckling.

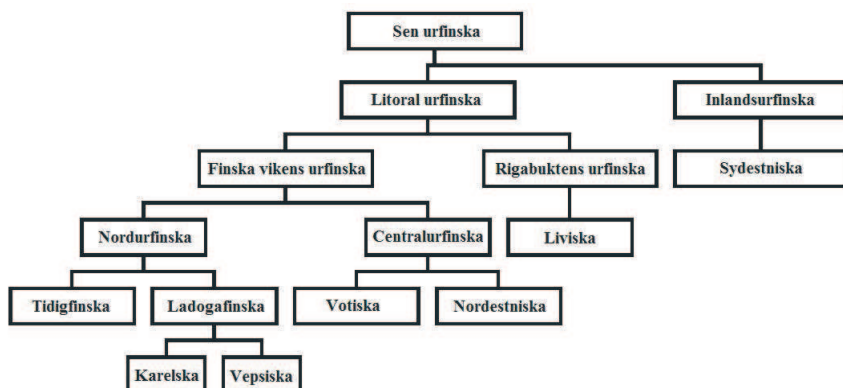
Introduktion i frågor kring målspråket

De korrelationer som råder i vokalismen mellan de fenniska språken inbördes kan genom den komparativa metoden projiceras till rekonstruktioner för antagna tidigare språkstadier. Det är brukligt att indela förlitterär finska i ett "tidigfinskt" (tfi.=*varhaisuomi*) skede som omfattar vikingatid och medeltid medan perioderna strax före omfattar de senaste skedena av urfinska (urf.=*kantasuomi*). Dessa kan rekonstrueras genom jämförelse med de närmaste fenniska släktspråken, medan kunskap om tidigfinskan nås genom inre rekonstruktion och genom jämförelse mellan finska dialekter av västlig typ. Många resultat förutbestäms av de antaganden man gör angående inbördes släktskapsförhållanden och analysen kompliceras dessutom av att nedärvda likheter är svåra att särskilja från likheter uppkomna genom språkkontakt. Släktträd har därför inte alltid varit obelastade av cirkulära resonemang.

I denna artikel håller jag mig till den välargumenterade syntes av de senaste årtiondenas diskussion som senast gjorts av Petri Kallio (2007; 2014). Det binärt uppställda strikt genetiska släktträdet grundar sig på ett rigoröst urval av irreversibla ljudförändringar som inte kan förklaras genom språkkontakt. Därmed har t.ex. nord- och sydestniskan, som genom språkkontakt senare utbytt många novationer, numera placerats långt från varandra, medan alla språk norr om Finska viken har kommit att höra till en gemensam yngre förgrening.

"Sen" urfinska (surf.),³ som med en avgränsning likt den i figur 1 paradox-

³ I forskningshistorien har "tidig urfinska", närhelst begreppet överhuvudtaget har använts, alltid betecknat en presumtiv och kontroversiell samisk-finsk rekonstruktionsnivå, medan "mellanurfinska" (murf.) har betecknat en senare period, under vilken de förändringar skedde som ledde fram till den senurfinska rekonstruktionsnivån. Då "urfinska" används i denna artikel utan bestämning är det ett samlingsbegrepp för de mellan-, senurfinska och därpå följande diversifierade urfinska stadierna, vilka föregår "tidigfinskan".

Figur 1. De fenniska språkens antagna historiska släktskap, efter Kallio 2014:163.

alt är det tidigaste av de behandlade stadierna, kan dateras till tidig romersk järnålder. På varandra följande binära delningar skiljde först från varandra de fenniska språken söder om Finska viken och senare, inför vikingatiden, splittrades Finska vikens urfinska (Fvurf.) i en centralurfinsk (curf.) gren, bestående av nordestniska (estn.) och votiska (vot.), samt i språkgrenen norr om Finska viken. Delningarna är samtida med begynnande skandinaviskt omljud och synkope. Splittringen av nurf. i Ladogafinska respektive tfi.⁴ bör kunna sammanställas med en arkeologiskt belagd bosättningsrörelse från sydvästra Finland till Ladogas stränder under 700-talet, som var samtida med öppnandet av vikingatidens österväg (Ahola & Frog 2014:38ff., 42). Först efter detta inledde tfi. och Ladogafinskan var sin särutveckling (Kallio 2014:165). Denna urfinska kronologi och taxonomi, trots kvarstående osäkerhetsmoment, följs här.

I surf. fanns fyra diftonger, vars efterföljare var möjliga substitut för den nu behandlade urnordiska diftongen och dess efterföljare.⁵ Dessa hade alla en icke-hög icke-rundad artikulation i initialfasen och en hög palatal avslutningsfas. Två bakvokaliska diftonger förekom uteslutande i bakvokaliska stammar, dvs. stammar med den autosegmentella egenskapen [+bak], och två framvokaliska förekom i resterande stammar, som hade egenskapen [-bak]. Bland dessa diftonger är otvivelaktigt */EI/ [+bak] ~ *[ɥi] den obekantaste och förekommer uteslutande i de lånord som behandlas nedan. Den skall enligt konvention betecknas* *ëi* och dess klangfärg rekonstrueras likt estn.

⁴ Jag återger Petri Kallios *West Finnish* med "tidigfinska" för att bättre återge den gängse finskspråkiga termen "*varhaisuomi*".

⁵ Diftongen */OI/ [bk] ~ *[ɔi] > fi. oi - estn. oi/öi förbises t.ex. här eftersom den aldrig användes som substitut.

öi, som kontrasterar mot *oi* (och *ui*) genom att läpprundning saknas och mot *ai* genom en högre tungställning. Det bakre uttalet är i initialfasen mest typiskt medelhögt men kan variera utan begränsning av kontrast mot högre och aningen mer centraliserade klangfärger.

Tabell 1. Diftonger i sen urfinska, potentiella substitut för efterföljare till urn. *ai*

Framvokaliska	Bakvokaliska
*/AI/[-bak] - *[æi] > fi. äi (ei) - estn. äi (ei)	*/AI/[+bak] - *[ai] > fi. ai/ei - estn. ai/ei/öi
*/EI/[-bak] - *[ɛi] > fi. ei - estn. ei	*/EI/[+bak] - *[yi] > fi. ei - estn. öi

Under urfinskans diversifiering har det skett övergångar till förmån för */EI/[-bak] > *ei* som varit gemensamma bara för nurfi. och curf. Dessutom har realiseringen av **ëi* i de nordfenniska språken sammanfallit med realiseringen av **ei* och på så sätt uppkommet *ei* har därmed blivit okänsligt för vokalharmoni. Som följd av förändringarna motsvarar fi. *ai* fortfarande konsekvent urf. */AI/[+bak] medan fi. *ei* kan motsvara vilken som helst av de fyra surf. diftongerna.

I tabell 1 betecknar /AI/ och /EI/ arkifonem, vars fonetiska realisation alltså är betingad av hela ordstammens autosegmentella markering för vokalharmoni.⁶ För god läsbarhet skall vi härefter beteckna respektive diftonger *äi*, *ai*, *ei* och *ëi*, förutom i sammanhang där resonemanget särskilt kan belysas av autosegmentell analys.

Om diftongkorrelationer mellan målspråk och utgångsspråk

I lånord från egentlig urn. tid samt tidigare germanska perioder, är fi. *ai* < nurf. **ai* det förväntade och ojämförligt vanligaste korrelatet för den här behandlade skandinaviska primärdiftongen. I standardverket över gamla germanska lån i fenniskan (Lexikon der älteren germanischen Lehnwörter in den ostseefinnischen Sprachen, härefter "LägLoS") kan man räkna 67 etymologier med det korrelatet, varav 52 betecknas som säkra. Bland etymologiska ordböcker för finska språket representerar den moderna SSA ett

⁶ Synkront kan man inte alltid på basen av enbart första stavelsens vokal förutsäga det prosodiska ordets markering för vokalharmoni. Detta visas av fi. *viittä/viitta*, motsvarande urf. *[vi:t:æ] - *vIIttA_[-bak] 'fem' (partitiv) och urf. *[vi:t:a] - *vIIttA_[+bak] 'vägmärke' (nominativ). Markeringen beror ytterst på hela ordstammen, inberäknat en ev. stamvokal i andra stavelsen. Sammanfallet av **ei* och **ëi* i nurf. innebär att stammens markering för vokalharmoni i de ord där diftongen förekommer bärs upp enbart av stamvokalen.

redaktionellt synsätt som förhåller sig påfallande avogt till låneetymologier⁷ och godkänner följaktligen färre av dessa, men ändå hela 32. I tillägg till dessa förekommer ett begränsat antal lånord, som trots sin höga ålder uppvisar fi. *äi* eller fi. *ei* och som förtjänar särskild uppmärksamhet här. I tabell 2 återges troget korrelationerna enligt LägLoS första band:

Tabell 2. Diftongkorrelationerna enligt LägLoS: Band I, XVII–XVIII

urgerm. ai	= urf. ai	airo, haikara, laina, paikka, saippua, taikina, tainio
	= urf. äi	räivä, äiti
	= urf. ei	keihäs, leikata, leipä, leivo, peijaat

Angående dessa korrelationer har LägLoS år 1991 nöjt sig med att reflektera ett forskningsläge, som ännu var villrådigt angående hur förändringarna i urfinskan skulle rekonstrueras.⁸ Brister finns i sak men också i betecknings-sätt. Ingenstans görs ett försök att förklara hur hela tre olika ljudsubstitutioner förhåller sig till varandra, dvs. huruvida avvikelserna beror t.ex. på synkron variation i utgångsspråket, synkron variation i målspråket, geografisk eller annan variation i substitutionsvanorna eller huruvida korrelationerna återspeglar diakrona förändringar som går att inordna på en tidsaxel. Dessutom baseras rekonstruktionerna, i brist på bättre kunskap, helt på finska, men betecknas ändå "urfi.". Idag ska det vara möjligt att basera analysen på bättre kännedom om förändringar i målspråket. I tabell 3 föregrips resultatet av analysen, som argumenteras och förklaras i detalj i sektionerna 3–6 nedan.

För jämförelse har på sista raden tillagts lånet *reitti* 'led, stråt, rutt', det äldsta lånet med ett sådant framvokaliskt korrelat fön. *ei* - *tfi*. *ei*, vilket tveklöst reflekterar substitution av en diftong med palatal diftongassimilation i originalet. Övriga lån är äldre och för deras del kan man inte utesluta möjligheten att de fått sin förändrade diftong genom inomspråkliga utvecklingar efter inlåning. Som diskuterat i nästföljande sektioner kan en sådan utveckling förvisso påvisas för många ord och genom analogi bedömas som högst sannolik för andra. Medan lånordsevidens för en tidig diftongassimilation sålunda saknas finns tvärtom antydningar i materialet om att substitution med bakvokaliska diftonger pågått länge. Diskussionen angående materialet

⁷ För ett argumenterat omdöme, se t.ex. Nikkilä 2002:129

⁸ Problemet var välbekant, vilket märks av Tette Hofstras (1985:48ff) utsaga om varför germanskt *ai* ofta korrelerar med finskt *ei*: "Eine dritte Möglichkeit ist Wiedergabe von urgerm. /ai/ durch urf. /ai/ und dann ein urf. Lautwandel /ai/ > /ei/".

Tabell 3. Ljudsubstitutionerna som argumenterat nedan (asterisker utelämnade utom för de mest hypotetiska rekonstruktionerna)

urgerm./../tön. ai	= urf. ai	airo, haikara, laihna, napakaira, paikka, paitata, paitto, raiti, raitti, saippua, taikina, tainio m.fl.
urgerm./../urn. ai	= urf. ai > Fvurf. ei	laipa > leipä/laib, *kaihas > keihäs, ?*kaino > keino
urgerm./../urn. ai	= urf. ai > nurf. äi = dito, el. → urf. äi = dito, el. → urf. äi = dito, el. → nurf. äi	laikka- > läikkä (jfr laikku) (?haira- >) häiritä, (jfr haire/hairahtaa) (?*raiva >) räivä (jfr estn. raib-/rõib-/reib-) äitei (el. *aitëi > äitei)
tön. ai el. ei		
urgerm./../urn. ai *[ei]	= urf. ei > ei/öi	lëikka- > leikata/löikama, këikku > keikkua/köikuma, këita- > keid-as/köid-
fön. ei	= tfi. ei	reitti

i tabell 3 fortskrider i det följande i den ordning som vägleder läsaren bäst i inomfennisk ljudhistoria, vilken inte är helt kronologisk.

Korrelatet urn. *ai* ~ presumtivt urf. *+ei*

LägLoS (se tabell 2) nämner fem etymologier där germanskt *ai* skulle motsvara urfinskt *ei*, dvs.: *keihäs*, *leikata*, *leipä*, *leivo*, *peijaat*. Som omnämnt sammanföll i nurf. *ëi* med *ei* och gav upphov till en diftong *ei*, som därefter kunde förekomma både i bakvokaliska (som fi. *leivo* 'lärka') och framvokaliska (som fi. *leipä* 'bröd') stammar. Sammanfallet sker i full parallellitet med ett mer allmänt sammanfall av monoftongerna **ë* och **e* (Kallio 2014:160f.).

Ordet *leikata* 'skära, klippa', karelska (kar.) & vepsiska (veps.) *leikata*, vot. *löikata*, estn. *löikama*, sydestn. *löikama* måste rekonstrueras som surf. **lëikka-*. Stamvokalen *-a* i de nordfenniska språken och diftongen *öi* i de sydfenniska vittnar tillsammans om att ordet bör ha varit bakvokaliskt. Låneoriginalet är **blaikijan-* 'göra blek, bläcka (avhugga bark och ytved på träd, så att ett ljust märke, en bläcka, uppstår)' (SAOB: s.v. 'BLÄCKA.v2'; Koivulehto 1982:197f.). Det att den specialiserade betydelsen 'barlägg, bläcka träd' har funnits i urn. ses tydligt i betydelsen av ett separat inlånat substantiv: fi. *laikka* (avlett *laikku*) med senare betydelser: estn. 'stor/bar fläck; bläcka (i träd)', liviska (liv.) 'bläsigt djur; bläs', fi. 'träspån/träbit/speta; stor fläck' och kar. 'fläck; vak/öppning i vårisen' (SSA: s.v. 'laikka'). Trots att verbets etymologi förutsätter en betydelseutveckling *'bläcka' > *'skära loss' > *'skära/klippa' betvivlas den med orätt av LägLoS (s.v. 'leikata'; jfr: s.v. 'laikka').

En utveckling från specialiserad till mer allmän betydelse är vanlig och det specifikt föreliggande antagandet om betydelseutveckling är inte i sig alls orimligt speciellt med hänsyn till de lånade substantiven.

Ett annat lånord med liknande bakvokalisk ljudhistoria är *keid-as/keit-ah-* (< **këit-as-*) 'upphöjt ställe i träsk, bank, näs', som med förbehåll för skillnader i andra stavelsen motsvarar den sydestn. Dorpatdialektens *kõid* (< **këit-a-*) 'näs (i kärr)' (EMS: s.v. 'kõid²') och den estn. Kynödialektens *kõid* (< **këit-u-* el. **këit-o-*)(stor) 'isbank' (EMS: s.v. 'kõid¹'). Låneoriginalet är utan tvivel urn. **skaida-* n. el. **skaidīja-* n. (LägLoS: s.v. 'keidas'), ett lexem som förekommer allmänt i ortnamn med terrängsyftning (SEO: s.v. 'skede'). Kynödialektens stamvokal *-o/-u- kan ses som ett avledningsuffix medan finskan skiljer sig från Dorpatdialekten genom olikhet i stambildning. Det att både sydestniskan och finskan oberoende uppvisar samma ovanliga diftongkorrelation indikerar att ordet snarare har bytt stamtyp efter inlåning än lånats separat, även om det senare inte heller kan uteslutas.

Ett annat fall med samma korrelat och en utbredd fennisk distribution är fi. *keikkua* 'rackla, dingla' (kar. *keikkuo*, estn. *kõikuma*, 'rackla, dingla, fluktuera', sydestn. *kõikma*) < urf. **këikku-* ← urn. **skaik-ōn-/ijan-* 'vackla, vingla' (Nikkilä 1983:117–119). Man kan inte utesluta att också nurf. *keikka* 'bakåt el. utåt böjning', som troligen är inlånat från ett annat skandinaviskt original **kaik-* 'bakåtböjning; med bakåtböjd överkropp' (LägLoS: s.v. 'keikka') eventuellt kan ha samma äldre bakvokaliska ljudhistoria, men för ett sådant antagande kan man inte söka komparativt stöd i närmast motsvarande estn. substantiv *kõik/kõigu* 'gungning, skälkning', eftersom denna deverbala avledning hör ihop med den omnämnda etymologin för **kõik(u)ma*. Den påverkan, som de två etymologierna i de nordfenniska språken har utövat på varandra har snarare haft konsekvenser för det snävare spridda substantivet nurf. *keikka* än för verbet **këikku-*, vars form och betydelse kan verifieras i sydestn. Detta konstateras här i polemik med resonemang i SSA och LägLoS (båda: s.v. 'keikka').

LägLoS nämner ännu tre ord med en förment ljudsubstitution urn. *ai* → urf. +*ei* som tarvar ytterligare introduktion i inomspråkliga fenniska ljudutvecklingar, vilka i sin tur visar att substitutionen kan utmönstras som skenbar. Kring mitten av första årtusendet har en övergång av */AI/ till **ei* skett i ett antal ord, och såvida en ordstam som deltog i förändringen var bakvokalisk *CAIC(C)V_[+bak] blev den samtidigt framvokalisk *CEIC(C)V_[-bak]. Förändringen, som ter sig sporadisk,⁹ är gemensam för curf. och nurf. men inte för sydestn. och liv. (Kallio 2014:159f.). Den omfattar ett fåtal

⁹ Mikko Heikkilä (2013: passim) har föreslagit en krystad beskrivning av en förment betingande miljö.

arvord (**sais*- > **seis*- > fi. *seis-tä/seiso-a* 'stå') och flera gamla baltiska lånord (t.ex. murf. **šaina* 'hö' > surf. **haina* > Fvurf. **heinä* > fi. *heinä* 'hö'; jfr urbalt. **šain*- & samiska *suoidni*). Det framvokaliska germanska lånordet *leipä* 'bröd' < **laipa* ← germ. **χlaiba*- hör till denna grupp. Det att den framvokaliska rekonstruktionen i LägLoS (s.v. 'leipä') är felaktig bevisas av formen *laib* i sydestn. dial. som talas i Lettland och av *laibe* belagd i salatsliviska (SSA: s.v. 'leipä'). Dessa former kan bara förklaras som arkaismer. För den återstående framvokaliska stammen *keihäs* 'spjut' < **kaihas* (? < murf. **kaišas*) ← germ. **gaizaz*, uppnås en god antaganden ekonomi bara om man räknar med att den har deltagit i samma ljudutveckling som *leipä* 'bröd' < **laipa*, även om antagandet inte kan styrkas med belägg i sydestn. eller liv., då ordet numera saknas där. Alla alternativa förklaringar av ordets ursprung, som också på basen av konsonantismen ter sig mycket gammalt, skulle i brist på paralleller vara ad hoc.¹⁰

Av de fem orden nämnda av LägLoS återstår så ett, nämligen fågelarten fi. *leivo*- - estn./sydestn. *lōiv(o)*- 'lärka', som är ett lån från urn. **laiwazik*- el. **laiwizak*- (LägLoS: s.v. 'leivo'; Kroonen 2013: s.v. **laiwizakōn*-). Ordets stam uppvisar i sydestn. en bakvokalisk diftong *ōi* och dess ljudhistoria skulle därför naturligt låta sig förklaras från urf. **ei* som i stammarna **lëikka*-, **këikku*- och **këit*-. Ordet saknas dock i liviskan och under förutsättning att det i sydestn. skulle vara ett nordligt lån från estn., kunde det också ha en ljudhistoria likt det tertiärt bakvokaliserade¹¹ baltiska lånordet fi. *heimo* < Fvurf. **hElmo*_[-bak] < **haimo* < **šaimo* 'familj, släkt, husfolk, byfolk' (jfr lit. *šeimà* & let. *saiame* och liv. *aim*). Här har diftongen p.g.a. sin ljudomgivning också velariserats pånytt i estn. *hōim*. För fågelarten *leivo*- - *lōiv(o)*- föreligger ändå inget som förutsätter en ursprungligen framvokalisk ljudsubstitution och liksom konstaterat för *keihäs* skulle ett sådant antagande även vara ad hoc,

¹⁰ Resonemanget är, trots användning av analogi i brist på belägg, inte cirkulärt. Det kunde falsifieras om det fanns en enda germansk låneetymologi där *ei* i en framvokalisk stam i nordfenniska motsvarades av ursprungligt **-ei*- (pro **-ai-*) i liviskan eller sydestniskan. Om man däremot här påstod att diftongens frontning i det urnordiska låneorganiet är orsaken till framvokalism i *keihäs* blir resonemanget ohjälpligt cirkulärt, eftersom vi föresatt oss att pröva oberoende evidens gällande just diftongassimilation.

¹¹ Bakvokalisering i murf. har utlösts då stamvokalen **-o*-, som dittills hade förekommit både i bak- och framvokaliska stammar, nytolkades till en bakvokal. Tertiärt bakvokalisering kan utläsas i böjningsparadigm där stammen suppletivt alternerar som i fi. *seistä* 'att stå' < surf. **saista* och *seissyt* 'stätt' < urf. **saisnut* med sekundär framvokalism men *seisoa* 'att stå' < **seisodä* < **saisoda* med tertiärt återställd bakvokalism. I stammar som varit entydigt markerade för framvokalism i första stavelsen (*ä, ö, ü, äi, äü, *eü, *iü*) har i stället stamvokalen *-o*- övergått till *-ö*-.

i brist på giltiga parallellfall.¹² Samma resonemang gäller mutatis mutandis för fi./kar. *keino* 'förfarande, medel, åtgärd' (SSA: s.v. 'keino'), såvida det är ett lån från germ./urn. **gainō-* (LägLoS: s.v. 'keino') snarare än från ursamiska **keinw* (jfr nordsamiska *geaidnu* 'väg' och ortnamnet *Kautokeino*). Den skandinaviska etymologin skulle förutsätta att ursamiskan hade lånat ordet över urf. men låneriktningen är oviss ifall den skandinaviska låneetymologin överges.

Ett sista svårt ord nämnt av LägLoS är fi./kar. *peijaat* < **pëij-ah-at* pl. 'begravningshögtid, fest, bröllop' som både angående suffix och markering för vokalharmoni avviker från sydestn. *peied* < **peij-ehet/-eket* pl. 'begravningshögtid, bröllop' och salatsliviskans *peijed* 'ibid.'. Det faktum att ordet inte är rekonstruerbart till urf. fråntar det bevisvärde i detta sammanhang även om en tilltänkt men oviss germansk etymologi (← **faig(ij)az* 'till döden hemfallen') skulle beaktas (LägLoS: s.v. 'peijaat'). Icke desto mindre bör den indo-ariska etymologin (jfr fornindiska *pēiya-* 'dryckoffer, dryck'), sedermera föreslagen av Jorma Koivulehto, ges företräde på semantiska grunder (Häkkinen 2007: s.v. 'peijaiset').

Ett ytterligare intrikat problem, som dessvärre p.g.a. sin svårtydda formrikedom inte kan tillföra något bevisvärde för frågeställningen här, är en grupp verb (*peitota*, *peitata*, *paitata* el. *paitota* 'banka, bulta; mjuka upp skinn, behandla med stark vätska') och substantiven *peitto* och fi./kar. *paitto* '(skarp) lösning varmed skinn behandlas i syfte att mjuka upp; bets' (SSA: s.v. 'peitota'; 'paitto'; LägLoS: s.v. 'paitota'; jfr SAOB: s.v. 'beta' verb3&6 & SEO: s.v. 'beta 2.vb'). Det är inte sannolikt att en stor åldersskillnad skulle ha orsakat skillnaden mellan stammarna med korreleten *-ai-* och dem med *-ei-* som påstått i LägLoS (s.v. 'paitto'). De helt synonyma orden, som är lånade i kontexten av ett hantverk, har säkerligen varit expansiva och gjort yngre upprepade lån onödiga. Som vi sett kvalificerar inte diftongen fi. *-ei-* som entydigt kriterium på sen inlåning.

Korreletet urn. *ai* ~ presumtivt urf. **äi/+äi*

Den finska vokalharmonin är produktiv i ordbildningen på så sätt att en bakvokalisk ordstam lätt kan få en framvokalisk variant, ofta med en liten, ibland expressiv, betydelseförskjutning (Koivulehto 1999:17). Det finns inalles fem exempel där urn. *ai* eller fön. *ei* motsvaras av finskt *äi*. Två av de fem exemplen har bevarade bakvokaliska parallellformer med *ai*, nämligen fi. *läikkä* 'fläck, smutsfläck' motsvaras nästan av fi. *laikka/laikk-u* 'bar fläck, plätt'

¹² Ett sådant parallellfall el. motexempel skulle utgöras av ett skandinaviskt lånord nedärvt från urf. där *ei* i en nordfennisk framvokalisk stam motsvarades av ett ursprungligt **ei-* i vilket som helst icke-nordligt fenniskt språk.

medan gammalfinska *räippä* 'gissel, prygelrep' motsvaras helt av fi. *raippa* 'ibid'. Uppkomsten av framvokaliska *läikkä* torde ha påverkats av ett verb fi. *läikkyyä* 'skvalpa, skvätta; glänsa' och kanske ett ungt svenskt lånord (*p*)*läkki* ← *fläck* (LägLoS: s.v. 'laikka'). I båda de nämnda fallen begränsar sig det framvokaliska ordets spridning till finska medan de bakvokaliska formerna sträcker sig till släktspråken. Därför är diftongen *äi* säkerligen en senare inomfinsk särutveckling.

Verbet *häiritä* 'störa' anses av LägLoS (s.v. 'häiritä') vara ett mycket gammalt germanskt lån från urg. **sairjan-*, representerat bl.a. av fornhögtyska *sēren* 'störa', 'inkräkta på', 'bedröva'. Lånet förutsätter en tidig germansk datering då germanskt uddljudande /s/ ännu substituerades med mellanurfinskt /š/ (Koivulehto 1999:187f.). Med ett litet förbehåll för den semantiska utvecklingen skulle också bakvokaliska *haira* 'villelse, förvirring' kunna vara ett separat lika gammalt lån från samma germanska etymon (LägLoS: s.v. 'haire'). Om vi bortser från möjligheten att verbet *häiritä* skulle vara avlett från *haira* (således SSA: s.v. 'haira', 'häiritä'), vilket skulle göra etymologin i sig ointressant för vårt resonemang, och godkänner låneetymologin, för vilket de semantiska förhållandena erbjuder gott stöd, så utgör den genom sin höga ålder ett exempel på sporadiskt förekommande korrelationer där framvokalism i finskan ovedersägligen motsvarar ett bakvokaliskt låneoriginal, exemplifierat av fi. *häpeä* 'skam' < urf. **häpedä* ← **hawīpa* > fsv. *hāp* 'hån, spott, spe, smälek, skymf' (Koivulehto 1999:17f., 36). P.g.a. den uråldriga konsonantkorrelationen i *häiritä* kan etymologin inte tillhöra omljudstiden.

Ett tredje ord är *räivä* 'skräp, smuts, landflutna växtrester, vrak, skurk, odugling, anstötlig, svinaktig m.m.' som antas komma från urn. **hraiwa-* 'lik, rester, vrak, spillror'. Jorma Koivulehto (1999:109) har med tillbörlig försiktighet kastat fram att fi. *äi* i detta ord kunde vara en reflex av en sen urn. diftong som undergått diftongassimilation, dvs. **hreiw-*. Då skulle vi ha att göra med en hypotetisk och mycket kortvarig övergångsform mellan äldre **hraiwa-* och yngre **hrē(w)-*, som har blivit ljudhistoriskt förutsatt, men utan stöd i komparativ metod. Ett lån från just den formen är föga sannolik särskilt p.g.a. dess kortvarighet, och en korrelation belagd i ett enda ord är metodologiskt overifierbar. Hellre, som Koivulehto själv föredrar, bör etymologin förklaras som framvokaliserad inom ramen för fennisk fonologi. Framvokalisering kan ha skett utan stöd i originalet liksom i ovan nämnda *häpeä* eller förklaras i samspel med potentiella homonymer liksom i exemplet *läikkä*. Den bakvokaliska varianten kan t.ex. ha skytts eller utmönstrats för att inte sammanblandas med lånorden *raivata* 'röja' och *raivo* 'raseri', båda med närliggande betydelser.

Efter dessa överväganden har vi ett enda ord med nurf. /AI/_[-bak] som potentiell reflex av en tön. assimilerad diftong [ei]: fi. *äiti* 'moder', som har trängt

ut arvordet *emä* med utgångsläge i ett tilltalsord 'mamma', som måste rekonstrueras till tff. *äitei*. Trots att konventionen för translitterering av gotiska gör att slutvokalismen i ordet *aipei* 'ibid.' av en tillfällighet ser lika ut, ska nog låneoriginalet för *äitei* 'mamma' sökas på närmare avstånd och i en social kontext av mer intim språkkontakt. Den besynnerliga *ei*-stammen, som i finsk dialekt förekommer i just detta ord, kan inte vara urfinsk (Kallio 2012:35f.) och ett separat ungt lån i estn. *eit* gen. *eide* 'gumma' visar att ett skandinaviskt låneoriginal har förelegat sent. En reminiscens förekommer eventuellt också på en runsten från 900-talet i Kärnbo ödekyrka (Sö 176). Sekvensen **af-raiþu** har där tolkats som en oblik form av ett *afareida* f. 'stammoder'.

En feminin *in*-stam, urn. **aiþī*, som ljudlagsenligt skulle motsvara *aipei* i gotiskan, bör ha existerat innan ordet övergick till regelbunden svag femininböjning **(ij)ō-*, vilket förutsätts av isländska *eida* (poet.) 'moder'. Det finska ordets mycket speciella vokalism utövar stor frestelse till en ovanligt exakt datering i egenskap av det äldsta ord där en diftongassimilation bevisligen är reflekterad (terminus post quem) och ett av de få som bär spår av en bevarad lång stamvokal i låneoriginalet, en vokal som i förlitterär tid har förkortats (terminus ante quem). Samtidigt skulle en sådan datering vara förhastad, eftersom den framvokaliska diftongen, som visat, kan förklaras på många sätt. Den unika diftongstammen låter sig i sin tur kanhända förklaras av att "barnkammarord" är ökända för att utvecklas fonologiskt oregelbundet. Samtidigt är allt som redovisats ovan en illustration av hur riskabelt det skulle vara, med hänvisning till diskussionen i anslutning till fotnot 2, att uppställa ett kronologiskt kriterium bara på basen av fonetiska likheter i ett enda ord, även om det inte skulle finnas motexempel.

Eventuella unga lån med korrelatet urn. *ai* ~ urf. **ai*

För att komplettera kronologin av substitutionsvanornas förändring bör man också försöka isolera möjligast unga lånord, som bevarar den typiska gamla korrelationen urn. *ai* ~ urf. **ai*. Dessvärre medger nästan alla sådana ord som är känsliga för dateringskriterier bara en bestämning av terminus ante quem. I vissa skulle ändå fennisk *i*-stamsböjning kunna indikera ung ålder, speciellt i fall där *i*-stammen inte har någon motsvarighet i låneoriginalets stamvokal, vilket eventuellt kunde tolkas som spår av genomförd skandinavisk vokalreduktion. I surf. var stamtypen helt marginell men den blev höggproduktiv senare i fornsvenska lån, då allt fler ord som kom att sluta på konsonant lånades in i denna stamklass (Mägiste 1958:205ff.). Uppmärksamhet påkallar här ordet *raitti* 'bygata, gårdstun, räcka sädeskärvar, etc.' ← tön. **wrait(u)*- f. 'fåra, slits, linje' el. ← tön. **wrait(u)*-z m. 'utstakat, begränsat område, enstaka, inhägnat åkerland, åkerlapp, teg, nyodling' (LägLoS: s.v. 'raitti'). Ordet har en vid spridning till kar., ludiska (lud.), veps., estn. vilket

trots ung stamtyp tyder på relativt hög ålder. Såvida låneoriginalet är maskulint skall en rekonstruktion med *u*-stam föredras som argumenterat av Hofstra & Hahmo (1999:383; jfr preferens för en *a*-stam i SEO: s.v. 'vret'). I så fall finns en parallell där en annan Fvuf. *i*-stam kan motsvara skandinavisk *u*-stam, nämligen *tauti* 'farsot' ← **daup(u)z* m. > fsv. *dōþer* 'livets slut, dödlig farsot'.¹³ Samma korrelation i stamvokaler förekommer i samiska lån (Theil 2012:59f.) och kunde bero på att *u*-stammarna i dat. sing. och nom. pl. länge bevarade etymologiskt långt *-ī*, som kunde uppfattas som kännetecknande för stamtypen.

Samma förklaring kan inte tillämpas på ordet fi. *raiti* pl. *raidit* 'lakan, täcke' (jfr fvs. *breiða* 'täcke, överkast, skyddskläde'), som är ett svårdaterat lån från ett svagt femininum. Ordet, igen en finsk *i*-stam, har en snäv distribution som begränsar sig till västra Finland vilket kunde tyda på ett sent lån. Då östskandinaviska belägg saknas får man ändå på basis av diftongkorrelatet, trots stamtyperna, ge företräde åt en äldre datering, dock utan visshet om stamklass.

Ett högst svårtytt kriterium för ung ålder kan utläsas i ordet *kaira* (fi./kar.) 'borr, triangulärt tygstycke i klädesplagg, träkil'. Tette Hofstra (1995:97) antar att den finska tremulanten *-r-* måste vara inlånad efter svenskt fonemsammanfall av /r/ och "palatalt" r el. /R/, vilket han daterar till 900-talet. Det skulle vara en synnerligen ung datering av korrelatet *ai* ~ *ai*, ett problem för vilket Hofstra tillgriper en hypotes om ett forngutniskt lån.

Hofstras argumentation grusas emellertid av att samma korrelat finns i fi. *napakaira* 'navborr, navare' som både till form och till betydelse motsvarar svenskt *navar(e)* < urn. **nabagaizaz* och som bör ha lånats sammansatt, före fullbordad synkope, från ett flerstavigt original (SSA: s.v. 'napakaira'; LägLoS: s.v. 'napakaira'; Heikkilä 2014:113). Dess stavelsestruktur ger ett definitivt terminus ante quem, som ytterst beror på hur sent man anser att en östskandinavisk form med bevarat, helst intervokalt, **-g-* (pro yngre **nabārrr*) kan ha existerat. Den arkaiska kontraktionen av den svenska efterledens diftong (*ai* > *a*) visar att det rör sig om en sammansättning som tidigt har förlorat sin genomskinlighet och medfört accelererad nedslitning. Detta är en god orsak att föredra en tidig datering också i förhållande till kronologin för synkope i osammansatta ord. I alla fall är 900-talet för sent. Utmaningen gentemot en koherent tidsbestämning blir inte mindre av att dateringen för det nämnda fonemsammanfallet på östskandinaviskt område snarare borde senareläggas från det av Hofstra antagna 900-talet (Larsson 2002:35).

¹³ Man kan inte utesluta möjligheten att originalet skulle vara den maskulina *n*-stammen fsv. *dōþe* nom. 'ibid.', men en jämförelse gör den något osannolik så till vida att allra oftast har svaga maskuliner lånats från oblik kasus, i vilket fall man skulle förvänta sig fi. +*tauta*.

Man kan därför inte undvika att anta en tidigare substitutionsvana där en urn. eller tön. frikativa (sibilant) har substituerats med en urf. approximant/tremulant. Låneoriginalets utgångsfonem, som ofta betecknas *z*, *R* eller *r*, har inte har hört till den naturliga klass av sonoranter (dit /*r*/, /*l*/ och /*n*/ har hört), före vilken vokalen kvarstår osynkoperad (Haugen 1982:28; Riad 1992:43f., 118ff.). Fonemet kan därför ha varit en tremulant bara ifall det samtidigt varit frikativt [ʀ] som i tjeckiskan, dvs. en starkt markerad typologisk raritet. Ett antagande om kraftig markering belastas ytterligare av att det urn. fonemet ofta förutsätts ha varit "palatalt" p.g.a. den frontning som det har spritt till föregående bakvokal i betonad stavelse i vissa västliga och perifera mål, s.k. *r*-omljud (Noreen 1904:60f.; Haugen 1982:33). De artikulatoriska komplikationerna blir emellertid övermäktiga om man vill rekonstruera "ein palataliserat, rulla frikativ [ʀ]" (Theil 2012:57). Palataliserade tremulanter är ytterligt sällsynta i världens språk eftersom tungan samtidigt borde skjutas upp/fram för palataliseringen samt bak/ner för att uppnå en tillräckligt slapp och lätt tungspets. Dessa kan definitivt inte frikativiseras utan att de förlorar antingen sin tremulans som i polskan¹⁴ eller sin palatalitet som i tjeckiskan (Żygis 2004: passim; Kavitskaya et al. 2008). Inget fonologiskt systemtvång förelåg heller i urnordiskan som hade påtvingat utvecklingen av ett sådant högt markerat artikulatoriskt monstrum.

Även om det faller utanför ramen för denna artikel att slutgiltigt precisera fonemets fonologiska egenskaper fästes ännu uppmärksamhet på det faktum att substitutioner med urf. och ursamiskt *r* förekommer intervokalt efter vokal i starktryck,¹⁵ en ställning där *r*-omljud, i motsats till förhållandena i vissa arkaiska västliga och perifera mål, inte har verkat i mellansvenska, i östsvenska eller ens i de flesta norrländska mål. Den palataliserande effekten av fonemet är i dessa mål begränsad till *ir*-omljud (Widmark 1991:123ff.) som verkat där fonemet föregåtts av trycksvag palatal vokal. Denna senare ljudmiljö är delvis överlappande med de ljudmiljöer av ordslutande suffix där fonemet bevisligen har substituerats med samiska

¹⁴ Polskan har ett liknande starkt markerat fonem under systemtvång men det realiseras som en sekvens av en flap och en påföljande palataliserad palato-alveolar frikativ (Żygis 2004:147f.).

¹⁵ Theil 2012:64–66 ger tre "presamiska" exempelord med konsonanten intervokalt, som har deltagit i ursamiska ljudövergångar: **arma* ← *arīna*- m. 'hård, äril, häll, altare', **tiwra* ← **diura*- n. 'djur' och **kara* ← **kaṛa*- n. 'käril, kar'. Urfinskan uppvisar ytterligare ordet nurf. **raura* 'grus, småsten' < tön. **hrauz*-. Det finska ordet *arina*, använt av Heikkilä (2014:113f.), har inte beviskraft. Möjligheten att ordet är lånat från urn. *azina*- (jfr norska Byinskriften KJ 71) är förvisso inbjudande, men det kan likväl vara lånat från fornsvenskt *aren*. För stamvokalens del jfr fi. *kami(i)na* ← sv. *kamin*, fi. *lakana* ← sv. *lakan*.

sibilanter (Sköld 1954: passim; Theil 2012:59f.; Heikkilä 2014:121).¹⁶ Olika substitution i olika ljudmiljö kan bero på målspråkets fonotax men likasåväl på allofoni i utgångsspråket, som i olika delar av Skandinavien har fördelats olika i ordförrådet. Vilken fonologisk egenskap som den urn. frikativans palataliserande effekt förutsätter förtjänar en mer ingående studie med annan teoretisk fonologisk metod (se t.ex. Flemming 2003).¹⁷

Tyvärr ger korrelationen urn. *z* ~ nurf. *r* inte ett absolut terminus post quem för den urn. diftongassimilationen *ai* > *ei* eftersom substitutionsvnan kan ha inträtt när som helst efter att surf. /h/ upphört att substituera urn. *z*, som i urn. **kuza-z* → Fvurf. **kuha* 'gös' (EMS: s.v. 'koha'), en tidpunkt som inte med visshet kan sammanställas med någon ljudförändring varken i målspråket eller i utgångsspråket.¹⁸ Uppenbart är ändå att *kaira* inte är ett lika gammalt lån som *keihäs*, som båda utgår från samma låneoriginal. Det att nominativmarkören -*z* saknar reflex i den urf. stammen är också typiskt för yngre lån. Allt pekar därför på ett lån så ungt som utebliven diftongassimilation tillåter men i alla händelser äldre än genomförd stavelsereduktion i låneoriginalet.

Frågan om hur länge korrelatet östskandinaviskt *ai* ~ urf. **ai* har varit i bruk är mycket svår. Frågan tas till närmare behandling i sektion 7 nedan.

Eventuella senare östskandinaviska lån

I svenska lån korrelerar fsv. *ē* - flsv. dial. *ei* regelmässigt med fi. *ei*. Detta gäller likasåväl medeltida lån exemplifierade av *leikki* 'lek, spel, skämt' ← fsv. *lēker* (el. flsv. dial. *leik-*) 'lek, osv.' som nysvenska lån t.ex. *veivi* 'vev' ← *vēf* el. flsv. dial. *veiv* 'vev'. Monoftongeringen av /ei/ > /ē/ i fornsvenskan har lämnat få spår bland lånorden och det är ofta vanskligt att bedöma om lånen tillhör fsv. eller nsv. tid.

¹⁶ En ordslutande substitution med affrikata i det fenniska namnet *Ruotsi* 'Sverige' (← **Rōþz*) föreslagen av Sven Ekbo (1958; jfr Andersson 2007:8) är möjlig – men i saknad av paralleller något problematisk (Schalin 2014:428 ff.).

¹⁷ Heikkilä (2014:121) postulerar en fonetisk utveckling "[z] (= tonande alveolarisk sibilant) > *[z] (= tonande retroflex sibilant) > *[R] (=tonande palatal frikativa) > sammanfall med (forn)nord. [r] (= alveolarisk tremulant)". Följden är obegripligt oekonomisk bl.a. då hans beskrivning av [R] "tonande palatal frikativa" (alltså IPA [j]) inte bringar den retroflexa fonen [z] närmare en tremulant, utan tvärtom fjärrar den och utsätter den för risk att sammanblandas med /j/ i stället för med [d], denna sista en sammanblandning som faktiskt har skett i **izwaz* > **idwaz* > sv. *eder* och i 3 pers. sing. ändelsen av verben *-*id/-ōd* > *-*iz/-ōz* > sv. -*er/-ar*.

¹⁸ Substitutionen förekommer också i de snävt nordliga orden fi. *aihella* 'vädja, bönfälla' - urn. **aizijan* (el. urg. **aizēn-*) och fi. - kar. *ruho* bl.a. 'kadaver, as, slaktkropp' - urn. **hruza-*. P.g.a. nordlig utbredning är det a priori osannolikt att alla dessa etymologier skulle återgå på helt oförändrat murf. */š/: +*aiše-*, +*rušo* och +*kuša*.

Ett jämförelsevis gammalt lån med det korreleratet är ordet *reitti* 'stråt, färdväg, rutt, bana', äldst belagt i nautiska betydelser (Häkkinen 2007: s.v. 'reitti'; SSA: s.v. 'reitti'), vilket skall jämföras med västskandinaviska sammansättningar som fisl. *árreitr* 'avsnitt av åns lopp' *sjóreitr* 'avgränsat havs- eller sjöområde'. Specifikt nautiska betydelser är inte uppptecknade för fsv. *vrēter* (Hofstra & Hahmo 1999:383; SEO: s.v. 'vret'). Därmed ger semantiken vid handen att ordet kan ha inlånats ur fön. **wreitr* m. före riksenheten på 1100-talet. Det ligger nära till hands att sätta det i samband med sjöfarten längs Finska viken under vikingatiden (Schalin & Frog 2014:276). SSA föreslår att det estn. ordet *reit* är ett separat lån, säkerligen med rätta, eftersom det inte finns godtagbara nedärvda låneetymologier där fi. *ei* korrelerar med estn. *ei*.

I två fall har ord inlånats med kort vokal där monoftongeringen i låneoriginalet hör ihop med en äldre samnordisk vokalförkortning: *helluntai* ← *hælghodagher* 'pingst' samt *hela/helaa/helka* 'en forn vårfest kring pingst/Kristi himmelfärd' ← *hælgha* < **heilagō* 'helg'. Förkortningen av diftongen är här samnordisk och har infallit efter synkopetiden. Vårfesten, vars namn har fogats till namnet på 'Kristi himmelfärdstorsdag' *Helatorstai*, torde vara primär med avseende på den kristna högtiden och dess namn relativt tidigt, men inte äldre än sen vikingatid. Även om det tidigfinska ordet inte representerar en kristen helg vittnar inlånandet av ordet *hælgha*- om en datering där kristendomen redan är välkänd.

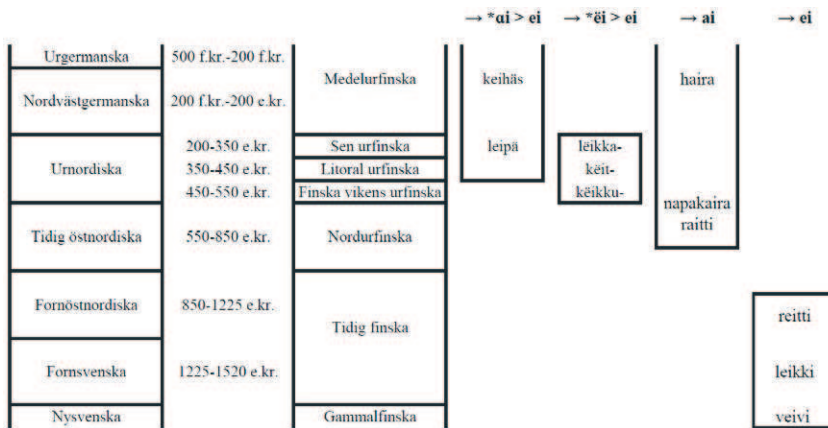
Diskussion

Det finns nu förutsättningar att bedöma vilka generaliseringar som kan göras för att

- 1) rekonstruera produktiva historiska substitutionsvanor på basen av korrelationer i materialet,
- 2) tidsbestämma, om möjligt, dessa substitutionsvanors produktivitetsperiod, och
- 3) bedöma, om möjligt, den fonetiska kvaliteten hos diftongerna i låneoriginalen.

På den första punkten kan man i linje med uppställningen i tabell 3 och diskussionen därefter uppställa substitutionsvanorna *ai* → *ai*, *ai* → *ei* och *ei/ē* → *ei*, samt med förbehåll *ai* → *äi*.

Ett nytt rön i denna studie är att en substitutionsvana *ai* → *ei* skall postuleras. Den stöds av två goda etymologier, representerade av rekonstruktionerna **kēikku*- och **lēikka*-, samt dessutom etymologin för **kēit*-, vars tillhörighet hit är sannolik, och möjligen den för *leivo*- ~ *lōiv(o)*-. Alla fyra har

Figur 2. Bedömning av när substitutionsvanorna ungefärligen har varit produktiva.

spridning till sydestn. men det faktum att de ändå alla fyra (råkar?) saknas i liviskan väcker misstankar om de kan ha spridits till sydestn. från curf. genom språkkontakt. Detta skulle öppna för möjligheten att senarelägga produktivitetsperioden som då kunde ha överlappat med begynnande urn. omljudstid.

Ett annan rön i denna studie är att produktivitetsperioden för den sista av de fyra substitutionsvanorna $ei/\bar{e} \rightarrow ei$ bör antas vara mycket kortare än antaget. Det finns ingen positiv evidens för att vanan skulle ha varit produktiv före tff. ~ fön. tid, vilket tidigare antagits. Med undantag för det eventuellt vikingatida ordet *reitti* handlar det om en utpräglad medeltida ljudsubstitution. I följd av dessa två rön¹⁹ kan man helt undvara ett tidigare gjort antagande, nämligen att urn. *ai* skulle ha substituerats med urf. *ei*, en substitution som naturligtvis inte heller kan anses som fonetiskt särskilt plausibel.

Sannolikhetsskäl talar emot att diftongen *äi*, i samtliga de fall där den förekommer, skulle vara resultat av senare inomspråklig utveckling. Såvida en ljudsubstitution $ai \rightarrow äi$ accepteras skall den sättas i samband med framvokaliska substitutioner för andra bakvokaliska fonem, vilket inte gör det lättare att tidsbestämma den. Antagligen var den ett uttryck för en mer allmän

¹⁹ De två giltiga substitutionsvanorna kunde eventuellt sammanföras till en enda under en autosegmentell analys av vokalharmonin (se fotnot 6), men en sådan formulering skulle inte förenhetliga analysen eftersom inga etymologier är säkerställda för tiden mellan Fvurf. och tff. Den lånefria perioden utgör samtidigt ett brott mellan substitution med bakvokalisk och framvokalisk stam, en förändring i substitutionsvana som helt motsvaras av förändringar i låneoriginalen under samma period.

och långvarig tendens att sporadiskt använda framvokaliska stammar vid ljudsubstitution (Koivulehto 1999:17ff.), en vana som i så fall inte nödvändigtvis korrelerar alls med någon viss egenskap i långivarspråket.

Eventuellt vittnar däremot den nu påvisade substitutionsvanan *ai* → *ëi* om en klangfärg i långivarspråkets diftong. Så kan vara om vanan kan sättas i samband med en utveckling där den germanska diftongen *ai* kom att omtolkas till ett bimoraiskt segment istället för en sekvens av två monomoraiska vokaler. En sådan förändring kan spåras i utljud där diftonger efter omtolkning tidigt kunde kontraheras t.ex. **ai*# > urn. **æ*# (Schalin 2010:17). I starktryck kontrasterade diftongen **ai* varken mot +*ei* eller +*oi* och inget hindrade att initialfasen i diftongen efter omtolkning kunde ha realiserats relativt fritt, t.ex. som [vi].

Ett mer vågat påstående vore att sätta en allofonisk höjning av [ai] > [vi] i samband med begynnande urnordisk palatal diftongassimilation. Det äldsta kända *i*-omljudet är ju ett rent höjningsomljud *e* > *i*. I så fall borde, i ett så omfångsrikt material som lånorden representerar, påståendet gå att bestyrka med exempel från andra fonem. Ett sådant där urf. **ë* motsvaras av urn. /a/ är fi. *hetale* - estn. (*h*)*õdilad* pl. - sydest. *hõdil* < **hëtal*-/ *hëtil*- 'paltor' ← urn. **fatilaz* (LägLoS: s.v. 'hetale'). Men även här kan orsaken vara en relativt fri realisation av /a/ - [v], dvs. före fonematiseringen av skandinaviskt /o/, som kan ha varit sen (Widmark 1991:106ff.). En tes om att lånen skulle reflektera en irreversibel reaktion på en begynnande diftongassimilation ville dessutom komplicera förklaringen av relativt unga lån med substitutionen *ai* → *ai*, om vilka diskussion följer härnäst.

Den oklaraste frågan av alla gäller hur länge substitutionsvanan *ai* → *ai* har varit produktiv. Bland de tiotals lånen med substitutionen *ai* → *ai* är t.ex. fi. *haira* 'villelse, förvirring' mycket gammalt medan suffigering med *-ta* i verbet **lëikka-ta*, som uppvisar substitutionen *ai* → *ëi*, brukar förknippas med jämförelsevis yngre lån. Ordet *napakaira* är å andra sidan p.g.a. av sin nordliga spridning och sin substitution med tremulant högst sannolikt minst lika ungt som de yngsta med substitutionen *ai* → *ëi*. Dessutom är det a priori högst osannolikt att orden fi. *räivä*, *äiti* och *reitti* bland de tiotals lånen ensamma skulle representera låneaktivitet under de ca 7 sekelna representerade av tön./fön. tid. Därmed tyder materialet på att substitutionsvanan med → *ai* har varit produktiv före, samtidigt med, och troligen också efter den period då *ai* har substituerats med → *ëi*. Av detta följer att substitutionen *ai* → *ëi* inte gärna kan åberopas som evidens för begynnande palatal diftongassimilation.

Ett argument har framförts för att diftongassimilationen med nödvändighet måste föregå den senurnordiska slutljudsskärpningen, nämligen därför att ett +*ai*χ# som skulle ha uppkommit ur **aig* till följd av slutljuds-

skärpning annars skulle ha sammanfallit med $\bar{a}\chi$ (jfr *fahido*) som tidigare hade uppkommit ur äldre $ai\chi$, som i *faihido*. Det har emellertid påpekats att det belagda utfallet efter slutljudsskärpning är fornisländskt \acute{e} som t.ex. i *né 'neg'*, inte $+ná$ (Moberg 1944:199; jfr Heikkilä 2014:114 ff. med hänvisningar). Argumentet vädjar till en plausibilitet som dock logiskt inte är vattentät. Eftersom produktiviteten av den äldre övergången redan bör ha upphört skulle inte diftongerna nödvändigtvis längre ha sammanfallit. En ny yngre monoftongering av $*ai\chi\#$ kunde mycket väl ha utfallit $> -\acute{e}\#$ pro $> +-\acute{a}\#$, speciellt också därför att monoftongeringens utlösningmekanism var fonologiskt helt olik, dvs. inte assimilation till en egenskap i $/\chi/$ utan ett bortfall av $-\chi\#$, som vid kortvokaler utlöste ersättningsförlängning. Märk dessutom att redan i tidig urn. tid hade utljudande $*-ai\#$ ljudlagsenligt blivit $*-\bar{a}\#$ (pro $+-\bar{a}\#$) t.ex. i dat.sg. för m./n. *a*-stammar.

Om diftongassimilationen skulle ha framskridit stegvis och inte genast helt frontat diftongen utan först t.ex. höjt den $[ai] > [\bar{a}i]$ eller centraliserat den $[ai] > [e_i]$, är det helt enligt förväntan att urfinskan har fortsatt att substituera med bakvokalisk diftong. Substitution med $\rightarrow ai$ hade länge varit den generiska vanan som blivit starkt mönsterbildande. Den förekom i många genomskinliga etymologier, vilket gynnade den i sådana tvåspråkiga miljöer där nya lån gärna följde gällande korrelationer. Vanan kan ha fortsatt också en tid efter att smärre förändringar inträtt i utgångsspråkets diftong, speciellt sådana förändringar som haft genomslag i hela ordförrådet och påverkat de mönsterbildande genomskinliga låneoriginalen. Ett antagande om kontinuitet i lånekontakten kunde därför läggas till de andra orsakerna att senarelägga dateringarna för de fi. *i*-stammarna *raitti* och *raiti* samt orden *kaira* och *napakaira* till tön. tid.

Sammanfattning

Entydiga spår av slutförd s.k. diftongassimilation $ai > ei$ tycks helt saknas i det urfinska materialet, vilket inte verkar stöda uppfattningen att assimilationen skulle ha varit en tidig och helt enhetlig urnordisk utveckling. Inget av de exempel som har tänkts exemplifiera en substitution av urn. *ai* med urf. *ei* är giltigt. Ordet fi. *leipä* måste av nödvändighet hänföras till en substitution av urn. *ai* med urf. *ai* och ordet fi. *keihäs* uppvisar tecken på att höra hit. En inte tidigare identifierad ny substitutionsvana måste uppställas för de urf. stammarna **lëikka-* och **këikkü-*. Samma substitution återfinns troligen i fi. *keit-* - sydestn. *kōiD-* och möjligen i fi. *leivo-* - estn. *lōiv(o)-*. Inte förrän under vikingatiden substituerades $[ei]$ med framvokaliskt $*ei$ i ordet *reitti*, en substitution som blev gängse senare i svenska lånord.

Före vikingatiden, då den nurf.-curf. språkenheten senast splittrades, substituerades den tön. diftongen alltså nästan alltid med bakvokalisk dif-

tong. De sporadiska exemplen på substitution med urf. *äi* beror på en fonologisk dynamik inom urfinskan och substitutionen kan inte anses vittnesgill om egenskaper i långivarspråket.

Den ackumulerade bevisbördan av enskilda sannolikheter utgör en viss utmaning mot uppfattningen att den s.k. diftongassimilationen *ai* > *ei*, såvida den ursprungligen inneburit en fullständig frontning av diftongen, har varit en tidig och helt enhetlig urnordisk utveckling. Den fortsatta produktiviteten av substitutionsvanan *ai* → *ei* kan dock ha andra orsaker än att låneoriginalen bestod fonetiskt helt oförändrade och kan därför inte ensamt heller anses utgöra entydigt bevis emot en begynnande diftongassimilation. Även om man får anta att en fullt genomförd frontning skulle ha utlöst en ny substitutionsvana är det fullt möjligt att en mönsterstyrd substitutionsvana har fortgått även efter delvisa och stegvisa förändringar i låneoriginalen.

KÄLL- OCH LITTERATURFÖRTECKNING

- Ahola, Joonas & Frog 2014. Approaching the Viking Age in Finland: An Introduction. I: *FFF*.
- Andersson, Thorsten 2007. Rus' und Wikinger. *Arkiv för nordisk filologi* 122. S. 5–13.
- Ekbo, Sven 1958. Om ortnamnet Roden och därmed sammanhängande problem. En översikt från nordisk synpunkt. *Arkiv för nordisk filologi* 73. S. 187–199.
- EMS = Eesti murrete sõnaraamat. <<http://www.eki.ee/dict/ems/ems.html>>; hämtad 31 mars 2015.
- FFF = Joonas Ahola & Frog with Clive Tolley (eds.) 2014. *Fibula, Fabula, Fact – The Viking Age in Finland*. Studia Fennica Historica 18. Helsingfors: SKS.
- Flemming, Edward 2003. The relationship between coronal place and vowel backness. *Phonology* 20. S. 335–373.
- Haugen, Einar 1982. *Scandinavian Language Structures: A Comparative Historical Survey* (Sprachstrukturen. Reihe A: Historische Sprachstrukturen 5). Tübingen.
- Heikkilä, Mikko K. 2013. Itämerensuomen ehdollisesta äänteenmuutoksesta /ai/ > /ei/. *Virittäjä* 117. S. 583–592.
- Heikkilä, Mikko K. 2014. *Bidrag till Fennoskandiens språkliga förhistoria i tid och rum*. Helsingfors: Helsingfors universitet.
- Hofstra, Tette 1985. *Ostseefinnisch und Germanisch: Frühe Lehnbeziehungen im nördlichen Ostseeraum im Lichte der Forschung seit 1961*. Groningen.
- Hofstra, Tette 1995. Beziehungen zwischen Germanen und Ostseefinnen vor der Hansezeit. *Tijdschrift voor Skandinavistiek* vol. 16 (2). S. 85–103.
- Häkkinen, Kaisa 2007 [2004]. *Nykysuomen etymologinen sanakirja*. 4:e uppl. Helsingfors: WSOY.
- Kallio, Petri 2007: Kantasuomen konsonanttihistoriaa. I: Jussi Ylikoski & Ante Aikio (eds.): *Sámit, sánit, sánehámit. Riepmočála Pekka Sammallahtii miessemánu 21. beaivve 2007* (Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 253). S. 229–249.
- Kallio, Petri 2012. Jälkitavujen diftongit kantasuomessa. *Fenno-Ugrica Suecana Nova Series* 14. Stockholm. S. 31–40.

- Kallio, Petri 2014. The Diversification of Proto-Finnic. I: *FFF*. S. 155–168.
- Kavitskaya, Darya & K. Iskarous & A. Noiray & M. Proctor 2008. Trills and palatalization: Consequences for sound change. I: J. Reich, M. Babyonyshev & D. Kavitskaya (eds.), *Proceedings of the 17th Meeting of Formal Approaches to Slavic Linguistics, Yale University, May, 9–11, 2008*. Ann Arbor: Michigan. S. 97–110
- Koivulehto, Jorma 1981. *Paikan ja joukon tulo kieleen. Virittäjä* 85. S. 195–213.
- Koivulehto, Jorma 1999. *Verba mutuata. Quae vestigia antiquissimi cum Germanis aliisque Indo-Europeis contactus in linguis Fennicis reliquerint*. Klaas Ph. Ruppel (red.) (SUST 237). Helsinki.
- Kroonen, Guus 2013. *Etymological Dictionary of Proto-Germanic*. Leiden Indo-European Etymological Dictionary Series. Leiden: Brill.
- Larsson, Patrik 2002. *Yrrunan. Användning och ljudvärde i nordiska runinskrifter* (Runrön 17). Uppsala.
- LägLoS = A.D. Kylstra, Sirkka-Liisa Hahmo, Tette Hofstra & Osmo Nikkilä. *Lexikon der älteren germanischen Lehnwörter in den ostseefinnischen Sprachen I–III* (I:A–J 1991; II:K–O 1996; III:P–Ö 2012). Amsterdam: Rodopi.
- Moberg, Lennart 1944. *Om de nordiska nasalassimilationerna mp > pp, nt > tt, nk > kk med särskild hänsyn till svenskan*. Akademisk avhandling. Uppsala.
- Mägiste, Julius 1958. Fi. Ruotsi estn. Rootsi m.m. i de finsk-ugriska språken. *Arkiv för nordisk filologi* 73. S. 200–209.
- Nikkilä, Osmo 1983. Beiträge zur Erforschung dem germanischen Lehnwörter im Ostseefinnischen. *Finnisch-ugrische Forschungen* 45. S. 107–126.
- Nikkilä, Osmo 2002. Suomen sanojen alkuperät päätökseen. *Virittäjä* 106. S. 124–136.
- Noreen, Adolf 1904. *Altschwedische Grammatik mit Einschluss des Altgutnischen*. Halle.
- Riad, Tomas 1992: *Structures in Germanic Prosody. A diachronic study with special reference to the Nordic languages*. Stockholm: Stockholms universitet.
- Schalin, Johan 2010: Germanskt **watōr* 'vatten', namnet *Vättern* och fornsvenskt **vætur*. *Arkiv för nordisk filologi* 125. S. 5–50.
- Schalin, Johan 2014: Scandinavian–Finnish Language Contact in the Viking Age in the Light of Borrowed Names. I: *FFF*. S. 399–436.
- Schalin, Johan & Frog 2014. Toponymy and Seafaring: Indications and Implications of Navigation along the Åland Islands. I: Joonas Ahola, Frog & J.Lucenius (red.) *The Viking Age in Åland. Insights into Identity and Remnants of Culture* (Annales Academiae Scientiarum Fennicae. Humaniora 372). Sastamala. S. 273–302.
- Sköld, Tryggve 1954: Om uttalet av runan r och några nordiska låneord i lapskan. Dag Strömbäck (red.), *Studier tillägnade Björn Collinder den 22 juli 1954*. Stockholm: Almqvist & Wiksell. S. 33–48.
- SAOB = *Svenska Akademiens ordbok* <<http://g3.spraakdata.gu.se/saob/>>; hämtad 31 mars 2015.
- SEO = Hellquist, Elof 1980 [1922]. *Svensk etymologisk ordbok*. 3:e uppl. Lund.
- SSA = *Suomen sanojen alkuperä: Etymologinen sanakirja I–III* (I:A–K 1992; II:L–P 1995; III:R–Ö 2000). Helsinki: SKS & Kotus.
- Sö 176 = *Södermanlands runinskrifter. Granskade och tolkade av Erik Brate och Elias Wessén*. (Sveriges runinskrifter 3. 1924–1936).
- Theil, Rolf 2012. Urnordiske lån i samisk. I: J.O. Askedal & al. (red.): *Germansk filologi og norske ord. Festschrift til Harald Bjorvand på 70-årsdagen den 30. juli 2012*. S. 52–69.
- Widmark, Gun 1991. *Fornvästnordiska förleder i omljudsperspektiv* (Acta Universitatis Upsalensis. Studia Philologiae Scandinaviae Upsaliensis: 19). Uppsala: Uppsala universitet.

Żygis, Marzena 2004. (Un)markedness of trills: the case of Slavic r-palatalisation. I: Silke Hamann & S.Fuchs (eds.), *Papers in phonetics and phonology* (ZAS Papers in Linguistics 37). S. 137–166.

Johan Schalin
Finska, finsk-ugriska och nordiska institutionen
Helsingfors universitet
jschalin@mappi.helsinki.fi